

Dr. Krizsán László

A gazdasági növekedés társadalmi feltételei a "fejlődő" országokban II ¹

A világgazdaság várható alakulásáról a második világháború óta készült valamennyi előrejelzés téves alaphelyzetből, a kétpólusú politikai világrend meglétéből indul ki!

A világ gazdasági és politikai állapotát elemző ezernyi politikus-közgazdász tudós között egy sem akadt, aki - legalább esetlegesként - a Szovjetunió felbomlásának következményeit vette volna tekintetbe, és analízis alá. S nemcsak elmulasztotta a tudomány e lehetőség számbavételét, hanem majdnem szánakozó gesztussal utalta a vágyak és fantáziák világába az olyan irodalmi korpákat, amelyek, mint Orwell regénye, a Szovjetunió közeli összeomlását jósolták.

A történelemnek az ismert módon végbement eseményei azt bizonyították, hogy a világjelenségek előrejelzésével foglalkozó tudományág kutatási szempontjai nem felelnek meg a kor gazdasági- társadalmi- és politikai valóságának, és a szinte szentté avatott különböző mutatók és viszonyszámok helyett - vagy mellett - jóval nagyobb, meghatározó értékű figyelmet kell fordítani azon társadalmi faktorokra, melyek direkt- vagy viszonythataikkal résztvesznek egyes országok, régiók, esetleg világrendszerek jövőjének alakításában és meghatározásában.

Ha a "fejlődő" országok helyét próbáljuk meghatározni a XX. század végére kialakult világban, szükséges - mindenekelőtt - a meghatározó jellegű és hatású erővonalakat felvázolni a világ vezető hatalmainak politikai-gazdasági- és társadalmi szerkezetében és világosságá, átekinthetővé tenni azt a közeget, amelyhez a fejlődő országoknak valamilyen módon viszonyulniuk kell.

1 A tanulmány a 304. sz. OTKA keretében készült. Az első rész a Gazdaság és Társadalom c. folyóirat 1993. 3. számában jelent meg

A XX. század utolsó évtizede új történelmi korszak

A Szovjetunió széthullása az emberiség új történelmi korszakát vezette be. A legdöntőbb és a földkerekség egészére kiható változás, hogy megszűnt a kétpólusú politikai világregend.

Az új világhelyzetben új gazdasági érdekerületeknek az eddigiektől eltérő kialakulási módjai, helyszínei és normái várhatók. A kétpólusú politikai világregend megszűnése után az Amerikai Egyesült Államoknak nemcsak a politikában vált kizárólagossá a vezetős szerepe, hanem a világgazdaságban is megnőtt az újabb régiókra terjedt ki az amerikai tőke gazdasági egyeduralma. Az egypólusúvá vált politikai világregend természetes törekvése, hogy a világgazdaságban is ugyanazokat a pozíciókat foglalhassa el, mint a világpolitikában. De a gazdasági ténynyerés - az Egyesült Államok eredményei ellenére - elmarad a politikai téren bekövetkezett egyeduralomtól és az ily módon kialakult világhelyzet magában hordozza egy kétpólusú gazdasági világregend létrejöttének lehetőségét, az Amerikai Egyesült Államok és Japán részvételével.

A világgazdaság ilyen kétpólusú működése könnyen aktivizálhat olyan erőket, amelyek a kétpólusú politikai világregend - más összetételű - visszaállítása irányában hatnak.

Ha a világ ezen új hatalom- és érdekelrendeződését távlati, megszilárdulásának belső ösztönzői és társadalmi feltételei szempontjából vizsgáljuk, rendre olyan adatok és tények tűnnek elő, amelyek - a gazdasági növekedés feltételrendszerében - Japán és a Távols-Kelet néhány társadalmát favorizálják.

A gazdasági növekedés megvalósításának társadalmi feltételei

Az elmúlt évtizedekben számos monográfia és tudományos elemzés foglalkozott a japán gazdaság előtörténetével és a XX. században, de különösen a második világháború utáni ipari teljesítményével. E rendkívül fontos kérdésnek, melyet sokan követendő fejlesztési modellnek fogadnak el és egyes részleteiben a "fejlődő" országok termelésnöveléséhez is receptként ajánlanak, két - egymásnak ellentmondó - megközelítése ismert:

Az egyik elmélet szerint a japán társadalom merev, és századokon keresztül szigorú szabályokkal és törvényekkel megrajzolt és egymástól elkülönített, a kasztokhoz hasonló réteges szerkezete kizárta a belső gazdasági fejlődés lehetőségét. E megközelítési mód alkalmazói szerint a japán gazdaság növekvő korszaka és eredményei nem egy korábbi belső fejlődés alapjaira, hanem kívülről hozott idegen elemekre épültek.

A másik megközelítési mód szerint a japán társadalom az 1869-ben bekövetkezett korszakváltás után, önmaga gyűjtögette össze azon részeredményeket, amelyekre, mint belső fejlődési alapra, a külső hatások, a gazdaság növekedését kiváltó tényezők épülhettek.

Ha végiggondoljuk az ipari forradalom után lezajló modernizáció menetét, láthatjuk, hogy az új, valóban forradalmi változásokra képes eljárásoknak és szerkezeteknek, gépeknek semmi közük sincs az ugyanazon területen alkalmazott korábbi munkaeszközökhöz, mint ahogyan a fa-szerkezetű, bivallyal hajtott vízkiemelő-kerék semmiképpen nem rokonítható a modern szivattyúval, noha ugyanazon munkát végzik; vagy a sarló az arató-cséplőgéppel.

A társadalom belső történelmi fejlettsége a modernizációhoz, a gazdasági növekedés látványos kibontakozásához - véleményünk szerint - csak annyiban járulhat hozzá, hogy valamelyes termelési tapasztalatokkal, munkavégzési intelligenciával rendelkező tömegeket, társadalmi rétegeket állít az új, a gazdasági növekedést biztosító termelés szolgálatába. Talán kizárólag ez a termelési intelligencia vihető át egy fejlettebb korszakba, hiszen a gyors gazdasági növekedés az egész eddigi technológiai és intézményrendszer elveti, helyette egészen új technológiát alkalmaz, és intézményrendszere, az új bank-, kereskedelmi- és pénzrendszer, valamint a munka és a termelés szervezeteinek új formája egyetlen területen sem képes összhangba kerülni a régi termelési és intézményrendszerekkel. Ebből következően a történelmileg kialakult fejlődés gazdasági-társadalmi eredményei és a hozzájuk kapcsolódó intézmények a növekedéspolitika gyakorlati bevezetése után, mivel az új rendszerekhez és technológiához semmiféle kapcsolódási felületük sincs, eltűnnek, megsemmisülnek.

E jelenség szemléletes ábrázolása és jobb megértése érdekében visszatérünk a fejlődésnek a vízkiemelés technikáján bemutatott példájára. A bivallyal mozgatott vízkiemelő-kerék tekinthető a fejlődés belső, történelmileg kialakult eredményének. A modernizáció következtében bevezetett új eszköz, amely termelést - jelen esetben a vízkiemelést - sokszorosan megvalósítja: a szivattyú. A történelmi eszköz, a fakerék a bivallyal, semmi módon nem tud mégcsak besegíteni sem a szivattyú műszaki mozgásába. Ha valakinek olyan örült ötlete támadna, hogy a termelés történelmi kontinuitása érdekében a fakereket szervesen a szivattyúhoz kapcsolja, tönkre tenné az egész folyamatot.

A szakadás a régi és új termelési módszerek között akkor következik be ilyen radikális gyaorsasággal és minden régit félre taszító alapossággal, ha a változást kívülről vezénylik. A belső "történelmi" fejlődés során a társadalmak mérsékelt gazdasági növekedése és intézményrendszerük szerveződése a házépítés módjához hasonlítható: a közös és mély alapra rétegszerűen kerülnek a téglasorok, amely sorok egyenként mindig magasabb szintet képviselnek, de minden magasabbra kerülő téglá szorosan kapcsolódik az alsóbb sorhoz és a közös alaphoz.

Az idegen érdekből és idegen befolyással kiváltott gyors növekedés a fejlődés nemzeti jellegének elvesztéséhez vezet.

A fentiekből következik, hogy a gazdaság látványos növekedése fejlett külső hatás eredményeként a társadalom és gazdaság fejlettségétől függetlenül, valamelyes termelési tapasztalat megléte esetén, a földkerekség bármely országában bekövetkezhet, tehát: a fejlett külső erőből elindított növekedésnek nincs társadalmi feltétele!

Reprodukáló és alkotó társadalmak

Az ellentmondás, mely szerint a fejlettségi szinttől függetlenül, tehát a gyengén fejlett, vagy elmaradott társadalmak is képesek - fejlett külső partner-hatásra - modern technológiák átvételére és működtetésére, csak látványos. A gazdasági növekedést elindító külső faktor ugyanis biztosítja a növekedést létrehozó termelő tevékenységhez szükséges eszközöket, gépeket, berendezéseket.

Míg a hagyományos fejlődés során pl. egy kőművesnek 40-50 munkafolyamatot kellett ismernie és abból egy ház felépítése során 20-25-öt alkalmazott is, addig az előregyártott beton- elemekből készülő ház építőjének mindössze egy munkafolyamat - a hegesztés - ismerete szükséges. Az építő tehát nem is kőműves, hanem szerelő. E "szakmát" az értelmes ember néhány óra, legrosszabb esetben néhány nap alatt elsajátíthatja és teljes értékű és "képzettségű" szakemberként vehet részt a modern termelésben, mivel a termelési folyamatok egy munkásra eső része a modern ipari termelésben soha nem ismert módon leszűkül, olykor jelentősen átalakul.

Még inkább megfigyelhető a termelési folyamatok, a munkamegosztás ilyen mozaik-szerű szétaprózódása a futószalag-rendszerű termelésben. A futószalagon egy-egy munkás szinte csak egyetlen mozdulattal elvégezhető munkát végez, amint azt Charlie Chaplin "Modern idők" című filmje mutatta be. A gépalkatrésszé alacsonyított munkás anyacsavarokat húz meg az éljé futó munkadarabon, egyetlen oldalra irányuló rántással. Egész nap, egész héten, egész évben ugyanazon egy mozdulattal vesz részt a modern ipari termelésben. A monotonia végül örületbe kergeti és a komédiának induló film hőse, a termelést megvalósító egyszerű munkásember sorsa tragikusan fejeződik be.

A ilyen munkavégzésre bárki, percek alatt betanítható. Csak felszerelés szükséges hozzá, melyet a növekedés külső ösztönzője biztosít.

A termelési folyamatok ilyen atomizálódása teszi lehetővé, hogy a modernizáció, a termelés látványos növelése primitív munkaerőbázisra épülve is végrehajtható.

Ez a folyamat azonban, egyszerű összetevői ellenére, olyan magas szinten szervezett, illetve automatizált, hogy egyetlen részegység vagy mozdulat hiánya elrontja az egész nagy munkafolyamatot. Az ilyen rendszerben végzett munka során nem létezik egyéni ízlés, az előírttól eltérő megoldás. Az ilyen rendszerű munka a tömegtermelést szolgálja, amelyben a michelangelóknak is mindig csak széklábat kell faragniok.

Az említett társadalmak, amelyek, közelről sem megfelelő fejlettségi színvonalukon külső gazdasági tényezők hatására lehetőséget kaptak kiugró fejlődésre, kívülről vezényelt, kívülről származó munkaeszközekkel és kopíro-

zott rendszereikkel reprodukálnak egy igen eredményes idegen technológiát. Az ilyen termelés esetében a növekedés addig tart, amíg az adott technológia élenjáró. Ám abban a pillanatban, amikor, a világ más térségein kialakult fejlődéssel szemben hátrányba kerül, az adott társadalom önerőből nem képes megújítani, mivel a növekedés nem szerves fejlődés, hanem külső erő eredménye.

Az ilyen gazdaság nem önálló. Függő helyzete csak az előírt folyamat elvégzését és változtatás nélküli reprodukálását teszi lehetővé. Tehát a függő gazdaság is képes megadott határok között és irányban a növekedésre.

A gazdasági növekedés irányába lendített országok lakosságának legfőbb törekvése, hogy önálló gazdaságúvá válják s, hogy függetlenné tegye magát azon külső erőktől, amelyek a növekedés útján elindították.

Ilyen önállósodásra a fejlődési gyökerekkel, történelmi fejlettségi eredményekkel nem rendelkező, de külső behatás révén a termelésben nagy eredményeket elért országoknak semmi esélyük nincs. Meg kell teremteniök a fejlődés belső elemeit, melyekre az önálló gazdasági tevékenység támaszkodhat.

E társadalmaknak arra kell törekedniök, hogy belső szellemi és fizikai erőforrásaik felhasználásával ne csupán reprodukálni, hanem alkotó és önálló módon képesek legyenek emelni a gazdaság teljesítőképességét. E nagy társadalmi feladat kizárólag az oktatás és a tudomány rendkívüli fejlesztése révén érhető el. Kizárólag magasan képzett szakemberek lesznek képesek a kiemelkedő eredményeket produkáló, de gazdaságilag függő társadalmakat önálló, a saját, belső fejlődést továbbvivő feladatok meghatározására, megszervezésére és elvégzésére. Az oktatás és tudomány fejlesztése nemcsak új szakember-gárdát, új szakmunkás-réteget, hanem új társadalmi osztályt is teremt. Létrehozza a modern középosztályt.

A modern középosztály számos vonatkozásban eltér a hagyományos osztályszemlélettel meghatározott társadalmi alakulatoktól. Ezen új középosztály nem a régi középrétegek természetes szaporulataként jelentkező új generáció, nem is a távol-keleti térségekben nagy történelmi tradícióval és társadalmi befolyással rendelkező régi hivatalnok-rend modern megjelenési formája, nem egyes társadalmi rétegekből ered, hanem az egész társada-

lomból táplálkozik. Tagjai az oktatás, majd képezésük révén betöltött feladataik teljesítése közben kerülnek csoport- vagy osztálykapcsolatba, s munkavégzésük közben e kapcsolat egyre erősödik és valóságos osztálytudatot hoz létre.

A modern középosztály kialakulási üteme az oktatás és tudomány fejlesztésének függvénye, mind időbeni, mind minőségi szempontból. A gyorsan fejlődő távol-keleti országokban az oktatás az állami kiadások 14-19 %-át teszi ki napjainkban. Tajvan szigetén a fiatal nemzedék 44 %-a nyer felsőfokú képzést, s ez a költségvetés 15 %-ából biztosítható. Ez az adat akkor válik igazán beszédessé, ha figyelembe vesszük, hogy Tajvan a második világháború előtt Kína egyik megelmaradottabb, legszegényebb vidéke volt. Japán felnőtt lakosságának 60-70 %-a (!) a középosztályhoz tartozónak tudja magát.

A modern középosztály számbeli növekedésével lehetővé válik az import útján megszerzett idegen technológiák továbbfejlesztése, illetve új eljárások alkotása. Az új modern középosztály által megvalósított növekedési folyamat visszanyeri nemzeti jellegét.

Természetesen ez csak abban az esetben következik be, ha az iskolázás, a felsőfokú képzés otthon, az illető országban folyik. A külföldön képezést nyert szakemberek, akik a termelés irányító posztjaira kerülnek, általában magukkal hozzák az idegen szokásokat és viselkedési normákat, s ezekkel beoltják környezetüket is és bizonyos jövevénykultúrát teremtenek meg abban a társadalomban, amelyben a saját nemzeti értékek még ki sem bontakozhattak teljességükben.

A gazdasági önállóságra törekvő, a gazdasági növekedés útján külső segítséggel elinduló társadalmaknak a fejlődés meghatározott stádiumában, saját oktatási- szakemberképzési- és tudományfejlesztési rendszert kell kidolgozniuk, amely a nemzeti szakember-képzés alapja.

A nemzeti jelleg biztosítása a fejlődésben Japánban, Tajvanon, és Dél-Koreában - meg a többi, viszonylag homogén lakosságú országban - viszonylag egyszerű és hatásos módon mehet végbe. Ám sokkal bonyolultabb nemzeti karakterű fejlődés kialakítása a soknemzetiségű fejlődő országokban, mint például Afrikában, vagy olyan országban, ahol kisebbségi népcsoportok, vagy felekezetek ragadják magukhoz a szellemi és termelésirányító foglalkozási ágakat, mint az ibók Nigériában és a zsidók Európa több országában.

A tradíciók és emberi tényezők szerepe a modern gazdasági növekedésben

Ha a "fejlődő", elsősorban az elmaradott afrikai országok számára próbálunk hasznosítható részleteket ellesni a látványos termelési sikereket elért társadalmak gyakorlatából, feltétlenül foglalkoznunk kell a tradíciók és az emberi tényezők meghatározó szerepével is.

Morita Akio szakíró "Made in Japan" című könyvében a sikerek titkát abban látja, hogy egyszerre tudták vállalni hagyományait, a nemzeti tradíciókat, és a jelenkor követelményeit és emellett szívós munkával, ernyedetlen akarattal teremtették meg a világ legfejlettebb technikáját, és törtek a gazdasági élet élvonalába.

Nos, a múltat és a tradíciókat illetően több hasonló tényező tapasztalható a fejlett japán, a tajvani, kínai és a dél-koreai - fejlett gazdaságú, és a ma is elmaradott állapotban vegetáló afrikai országok között.

Az alapvető múltbéli azonosság a kiabáló szegénység. 1950. táján még Tajvan is hasonló szegénységben élt és termelési színvonala sem különbözött sokban a legtöbb afrikai országtól. Azóta a nemzeti össztermelés értéke Tajvanon 100-szorosára növekedett, míg az afrikaiak megmaradtak eredeti színvonalukon, vagy csak jelentéktelen fejlődést értek el.

Egy másik szembevetendő azonosság az ázsiai fejlett gazdaságú és az afrikai elmaradott társadalmak között a különböző csoportok megléte és meghatározó befolyása az egyén és a közösség életére.

Afrika legtöbb országában az életkor alapján szerveződött generációs csoportok tagjai együtt élik meg a gyermekkor, a férfiúvá érés, a körülmetélés, majd a harcossá válás közös nagy eseményeit. A megélt közös emlékek és események az együvé tartozás erős érzését alakítja ki ezen csoportok tagjaiban, amely érzés meghatározza a gondolkodást és a csoport tradíciói kötelező viselkedési normákat követelnek meg tagjaiktól. A csoportérdekeket kifejező társadalmi intézmények, mint például a törzsi előkelők egyesülése a központi, vagy inkább despotikus hatalom korlátozására, vagy a titkos társaságok politikai és társadalmi célok megvalósítása érdekében alakultak és néhányuknak oly nagyra nőtt a tekintélye és befolyása, hogy képesek

voltak magukhoz ragadni a politikai hatalmat is, vagy olyan erős ellenzékét alkottak, hogy kiválva népük kötelékéből, önálló "nemzetet" hoztak létre, mint a későbbi Angola területére vándorló pakasszérók.

Az afrikai generációs csoportok és titkos társaságok szervezeteihez hasonlóan a Japánban és Tajvanon, valamint több ázsiai fejlett gazdaságú országban kialakultak társadalmi csoportok.

E képződmények régi korok alig változott meghatározói a társadalmi életnek, kialakítói az egyéni viselkedési normáknak az előjárókkal és általában a környezettel szemben tanúsított magatartás szabályainak.

A csoportok alapegysége Japánban a vállalatokon belül alakul meg. A szakcsoport tagjai választás útján szak-, illetve csoportvezetőt jelölnek ki. A csoport által képviselt iránytól nem lehet eltérni. Aki egyéni utakat keres és "kilóg" a közösségből, azt a személyt megbélyegzik és kiközösítik. Az ilyen ember nemcsak a csoporttól, de a vállalattól is kénytelen megválni.

Ami a vállalati csoportoknál kicsiben érvényesül, az megjelenik társadalmi síkon is és az elfogadott, vagy elfogadottnak látszó társadalmi értékrendtől éppenúgy nem lehet eltérni, vagy azzal szembehelyezkedni, mint a kisebb, vállalati csoportok esetében.

A japán emberre erőltetett ezen társadalmi fegyelem a katonához teszi hasonlóvá nemcsak a munkavállalókat, hanem bizonyos fokig, a társadalom minden tagját. A vállalatoknál ezek a katonákhoz hasonlítható munkások a munka frontján feláldozzák egyéni céljaikat a vállalat és ezen keresztül a társadalom érdekeiért.

A vállalati szakcsoportoknak nagy szerepük van a saját technológia kidolgozásában. A minden vállalatnál meglévő saját és más vállalatoktól sok részletében különböző termelési eljárás tovább erősíti a vállalatokhoz fűző - ezúttal kényszerű - kapcsolatokat. Az eltérő termelési eljárások ugyanis megnehezítik, hogy a munkás otthagyja saját vállalatát és másik üzemnél helyezkedjék el. Ez a modern röghözködés a vállalati vezetőséggel szemben kiszolgáltatottá teszi a termelésben dolgozó japán munkavállalót.

A politikai vezetők éppenúgy csoportokból, vagy méginkább családokból nőnek ki. Az ilyen politikus - és másféle alig létezik - hasonlóan szűk moz-

gásszabadsággal rendelkeznek, mint a csoportokba tömörített munkavállalók. E politikus számára kötelező a politikus csoport tradícióinak, elveinek szinte szolgai szolgálata. Így jön létre Japánban az a különös társadalmi helyzet, hogy a többpártrendszer körülményei között, valóságosan egy párt, a Liberális Demokrata Párt uralma húzódik meg, noha a japán emberek kevésbé élvezhetik a liberális demokrácia társadalmi hatásait, mivel a tradíciókkal körülbástyázott feudális gondolkodásnak és igazgatási módszereknek még igen sok meghatározó eleme él Japánban. Itt az emberi jogok olyan metamorfózisra megy végbe, melyben az egyén jogai és létbiztonsága feloldódik a nemzeti érdekek nehezen átlátható, de rendszerint csak csoportérdekeket kifejező szövetségében.

A jelenkori japán társadalom számos eleme: a túlméretezett társadalmi fegyelem, a sugalmazott gondolkodás és cselekvés, az egyén érdekeinek nagy társadalmi, vagy nemzeti célokért való feláldozása, valamint a politika befolyásolásának eszközei nagyban hasonlítanak a Szovjetunióban kialakult társadalmi gondolkodás- és viselkedésmóddhoz.

Annak elemzésére, hogy számos társadalmi hasonlóság ellenére a szovjet társadalom miért nem volt képes legalább töredékében olyan eredményt elérni, mint Japán, jelen tanulmányunk keretében nincs lehetőség. Röviden azonban - minden tudományos vizsgálat nélkül is - annyi elmondható, hogy a két társadalom közötti szakadék kialakulásához, az egyező jelenségek ellenére, leginkább a történelmi fejlődéskülönbségek, a nemzeti eszme és érzés száműzése a közéletből és a Szovjetunió elzárkózása vezetett.

A társadalom és egyén polgári értelemben vett szabadsága - amint a japán példa mutatja nem feltétele a gazdasági növekedésnek, sőt eme szabadságjogok korlátozott megléte, olykor hiánya esetén is megvalósulhat.

E feltevést igazolja Tajvan második világháború utáni történelme is. Ebben a kis szigetországban egészen 1987-ig egypárt-rendszer, ha úgy tetszik, diktatúra volt. Minden hatalmat a Kuomintang tartott a kezében, és a gazdasági növekedés leglátványosabb része éppen a diktatúra körülményei között ment végbe.

Az említett példák a japán és a tajvani, kínai társadalom alakulásának és állapotának körülményei, de a többi fejlett gazdaságú ázsiai ország tár-

sadalmi helyzete egyaránt azt a véleményt igazolják, hogy a tradíciókon nyugvó társadalmak és ezek jelenkori termelési, technikai eredményei között az ellentmondások sokasága húzódik meg.

A fejlett gazdaságú társadalmak összehasonlítása a "fejlődő" országok népességével, a lényegi különbségeket az emberi tényezők terén tárja elő, s e vonatkozásban is elsősorban a munkamorál, a gyakorlati munkavégzés mennyisége tekintetében. Az ázsiai országok munkavállalói általában, de főként a fejlett gazdaságú országok lakói lényegesen többet dolgoznak az európai munkásoknál, az afrikaiakkal pedig összehasonlítani sem lehet sem munkaidejüket, sem teljesítményüket.

Japánban egy munkás 10-12-14 órát dolgozik naponta. Reggel 7 órakor elmegy otthonról és csak este 10 óra tájban tér haza. Ha valamilyen okból esetenként korábban végez, akkor sem tartja illőnek hazamenni, hanem elmegy egy rövidebb tartózkodásra létesült szállodába és ott pihen a munkaidő megszokott végeztéig. A pihenés nagyon is ráfér, mert a gazdasági "csodát" megvalósító emberek legtöbbször fáradt, de még a jó pihenést, regenerálódást biztosító szabadságot sem veszik ki teljesen. A japán munkás, hogy ne helyezkedjék szembe a közfelfogással a pihenéskérdésében, 5-8-10 nap szabadsággal kénytelen beérni. Dél-Koreában az évi szabadság 1990-ben átlagban 3 nap volt. Ha a teljesített munkaórákat összeadjuk, azt találjuk, hogy a legtöbbet a fejlett gazdaságú országok munkavállalói dolgoznak. A japán munkás, aki nem fizetett, társadalmi érdekből reá kényszerített túlórákon kívül, melyeket leginkább a "szocialista országok" egykori kommunista szombatjaihoz lehetne hasonlítani, évi átlagteljesítménye 2424 munkaóra volt az egy munkásra eső ledolgozott órák száma. Afrikában ilyen adat nem áll rendelkezésünkre. A Nemzetközi Munkügyi Szervezet (ILO) 1988-89-ben kísérletet tett több afrikai üzemben a teljesített munkaórák meghatározására. Külön vizsgálták a külföldi tulajdonban lévő és az afrikai tulajdonos által üzemeltetett munkahelyek dolgozóinak munkaidejét. A nyilvántartások pontatlansága miatt mindkét helyen csak hozzávetőleges, következtetéssel megállapított eredményre tudtak jutni. E szerint a külföldi tulajdonú üzemben Nigériában 1000, Zambiában 850 munkaóra volt az egy személyre jutó teljesítmény. Az afrikai tulajdonú gyárakban még rosszabb volt az eredmény: 600, illetve 450 munkaóra.

A gazdasági növekedésnek a munkaórák vizsgálatával kifejezhető egy olyan összetevője, amely adatszerűen reprezentálja, hogy a növekedés legfontosabb eleme az elvégzett munka.

A növekedés esélyei a mai elmaradott gazdaságú afrikai társadalmakban

Miután vázlatosan áttekintettük azon társadalmi faktorok és emberi tényezők sorát, amelyek a ma fejlett, ám évtizedekkel előbb fejletlen, szegény országokban fejtették ki hatásukat, konkrétan megvizsgáljuk, hogy e tényezők milyen befolyást képesek kiváltani az afrikai társadalmakban.

A növekedés afrikai lehetőségeit kutató számára a legfontosabb annak a ténynek állandó szempontként való figyelembe vétele, hogy az afrikai országok többségében önálló gazdaság nem létezik. Így tehát ezen országokban nemzeti célú és hazai társadalmi erőkre alapozott növekedés még hosszú ideig nem képzelhető el.

Amint tanulmányunk első részében utaltunk rá, Afrika a maga emberanyagával, az elhurcolt munkarővel járult hozzá - szenvedő alanyként - az első világjelentőségű gazdasági növekedéshez - idegenben. A második világháború után ismét kirabolták Afrikát. Ezúttal nem ember-, hanem nyersanyagát vitték el, ugyancsak idegenbe és döntően ezen a bázison hajtották végre a gazdasági "csodákat".

Két nagy gazdasági növekedési folyamat gyökerei táplálkoztak Afrikából, és biztosították a növekedéshez szükséges emberi és természeti feltételeket.

A fekete kontinens mindkettővel rendelkezett. Amikor az afrikai rabszolga-munkaerő játszott szerepet a növekedésben, ez a munkaerő a kor termelési igényeinek és színvonalának tökéletesen megfelelt. De - ugyancsak külső befolyás következtében - meg is rekedt csaknem ezen a színvonalon. Ahhoz, hogy az afrikai "emberi tényező" ismét a növekedés hordozójává váljék, hogy nyersanyag kincseit maga legyen képes a növekedés folyamatában hasznosítani, át kell alakítani a társadalom szerkezetét, létre kell hozni a modern középosztályt és ennek állandó erősítésével, az oktatás folytonos és hatékony kiterjesztésével kell megteremtteni azt a csoportot, amely képes

az importált technológia működtetésére, majd új eljárások megkonstruálására, önállóvá válásra és ezzel a fejlődés nemzeti jellegének megteremtésére.

A gazdasági növekedés vezető társadalmi csoportjának, a modern középosztálynak megteremtése Afrikában talán azért látszik megvalósíthatóbbnak, mert e társadalmi réteg kialakulását nem akadályozzák tradicionális társadalmi képződmények és normák. Úgynevezett "történelmi középosztály" ugyanis ezen országok legtöbbszörében nem alakult ki, s ily módon a születő új középosztálynak nem kell megküzdenie a gazdasági irányítás vezető posztjáiért, mint azon országokban, ahol a "történelmi középosztály" a maga hivatalnok intézményével erősen kezében tartja a gazdaság irányítását, ám annak fejlesztésére - helyzete és elégtelen képzettsége miatt - képtelen. A leendő új afrikai középosztálynak tehát nem elfogadnia, hanem megteremténie kell a gazdasági élet hatékony irányító pozícióit.

Az új középosztály kialakulása együttjár az egész társadalom átrétegződésével. Új viszonyok, összefüggések és érdekcsoportok létesülnek, melyekben, illetve mögött, a középosztály kialakulására utaló folyamatok hosszú ideig igen nehéz (lesz) felismerni.

Természetesen e társadalmi fejlődés - a modern középosztály kialakulása - nem valami belülről táplálkozó, a modern kor automatikus képződménye. Az új középosztályt a társadalom önerőből képtelen megszülni. A középosztály létrehozásához tudatos állami beavatkozásra és társadalmi együttműködésre van szükség.

Az afrikai országok többségében egy ilyen fejlődés lehetőségét korszakokban tudjuk csak mérni. Addig, amíg az új társadalmi átalakulás elemei kibontakoznak, az afrikai emberek a világ nagy történelmi korszakváltásának hullámvölgyében hánykódnak, amint Hermann Hesse írta: "Az emberi élet akkor válik igazi szenvedéssé és pokollá, amikor két korszak ... átfedi egymást. Létezik olyan korszak, amikor egy egész generáció kerül két korszak, kétfajta életmód fogaskerekei közé, aminek az a következménye, hogy képtelen megérteni önmagát, elveszti irányelveit és biztonságát, nem lel sehol sem megnyugvást".